UBAYDULLAXONNING TARIXIMIZDA TUTGAN O‘RNI

Qarshiyev Fazliddin Olim o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Ergashev Aliakbar Nurmuhammad o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Do‘smahmatov Nodirbek Rustam o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti Milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada XVI asr Shayboniylar davlati tarixida muhim o‘rin tutgan Ubaydullaxon (1486–1539) faoliyati yoritilgan. Uning harbiy yurishlari, Xurosonga qaratilgan siyosati, Safaviylar bilan kurashi, davlat boshqaruvini markazlashtirishga qaratilgan sa’y-harakatlari hamda ilm-fan, adabiyot, xattotlik va me’morchilikka homiyligi manbalar asosida tahlil qilinadi. Hukmdorning Movarounnahr tarixidagi o‘rni va unga berilgan baholar ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: Ubaydullaxon, Shayboniylar, Movarounnahr, Buxoro, Xuroson, Safaviylar, G‘ijduvon jangi, Mir Arab madrasasi, Ubaydiy, tarixiy o‘rin.

Аннотация. В статье освещается деятельность Убайдулла-хана (1486–1539), занимавшего важное место в истории государства Шейбанидов в XVI веке. На основе источников анализируются его военные походы, политика в отношении Хорасана, борьба с Сефевидами, попытки централизации управления, а также покровительство науке, литературе, каллиграфии и архитектуре. Определяется место правителя в истории Мавераннахра и даются оценки его деятельности.

Ключевые слова: Убайдулла-хан, Шейбаниды, Мавераннахр, Бухара, Хорасан, Сефевиды, битва при Гиждуване, медресе Мири Араб, Убайди, историческая роль.

Abstract. The article describes the activities of Ubaydullah Khan (1486–1539), an important ruler of the Shaybanid state in the sixteenth century. Based on sources, it analyses his military campaigns, policy toward Khorasan, struggle against the Safavids, efforts to centralize governance, and his patronage of science, literature, calligraphy and architecture.

The ruler’s place in the history of Transoxiana and assessments of his reign are also considered.

Keywords: Ubaydullah Khan, Shaybanids, Transoxiana, Bukhara, Khorasan, Safavids, Battle of Ghijduvan, Mir-i Arab Madrasa, Ubaydi, historical role.

Kirish

XVI asr Markaziy Osiyo tarixida murakkab siyosiy jarayonlar davri bo‘ldi. Temuriylar saltanati inqirozga uchragach, Dashti Qipchoqdan kelgan ko‘chmanchi o‘zbeklar Muhammad Shayboniyxon boshchiligida Movarounnahr va Xorazmni, so‘ngra Xurosonni egallab, yangi hukmdor sulola – Shayboniylar davlatini tuzdilar. Bu davlat Eronda hokimiyatni qo‘lga olgan Safaviylar, shimoliy dashtdagi qozoqlar va janubi-sharqdagi Boburiylar bilan murakkab munosabatlarda mavjud bo‘ldi.

Shayboniylar sulolasi vakillari orasida Ubaydullaxon alohida o‘rin tutadi. U Muhammad Shayboniyxonning jiyani bo‘lib, uning vafotidan so‘ng davlat parchalanish xavfiga duch kelgan murakkab damlarda g‘alabalari bilan sulolani saqlab qolishda ishtirok etdi, keyinchalik esa 1533–1539-yillarda xon taxtini egalladi. Ubaydullaxon nafaqat sarkarda va siyosatchi, balki shoir, xattot va ilm-fan homiysi sifatida ham tarixda iz qoldirdi.

Maqolaning maqsadi Ubaydullaxonning faoliyatini keng tarixiy kontekstda o‘rganish va uning tariximizdagi o‘rnini aniqlashdan iborat. Buning uchun hukmdorning hayot yo‘li, harbiy-siyosiy faoliyati, davlat boshqaruvi, diniy-madaniy siyosati tahlil qilinadi. Tadqiqotda “Boburnoma”, “Tarixi Rashidiy”, “Abdullanoma” kabi asarlar hamda zamonaviy tadqiqotlar ma’lumotlariga tayanildi. Tarixiy-qiyosiy va tahliliy usullardan foydalanildi.

Asosiy qism

1. Ubaydullaxonning kelib chiqishi va dastlabki faoliyati

Ubaydullaxon 1486-yilda Shayboniylar xonadonida tug‘ilgan. Uning otasi Mahmud Sulton Muhammad Shayboniyxonning ukasi edi, shu bois Ubaydullaxon Shayboniyxonning jiyani hisoblanadi. Shayboniylar sulolasi Chingizxonning nabirasi, Jo‘jining o‘g‘li Shayboniyxon (Shiboniy) avlodiga borib taqaladi. Bolaligidan harbiy hayot muhitida o‘sgan Ubaydulla yoshligidayoq amakisi qo‘shinida jang san’ati va davlat boshqaruvi sirlarini

o‘rgangan. U yetuk ilm ham olgan: arab va fors tillarini, adabiyot va xattotlikni mukammal bilgan.

Muhammad Shayboniyxon XVI asr boshlarida Temuriylar davlatining parchalanishidan foydalanib, 1500-yilda Samarqand va Buxoroni, 1505–1506-yillarda Xorazmni, 1507-yilda esa Xurosonni, jumladan Hirotni egalladi. Bu yurishlarda yosh Ubaydulla ham ishtirok etgan. U jasorati bilan Shayboniyxon e’tiborini qozongan va uning ishonchli sultonlaridan biriga aylangan. Shayboniylar davlati bu paytda Sirdaryodan Amudaryo orqali Xurosonga qadar bo‘lgan keng hududni qamrab olgan edi.

1510-yilda Shayboniyxon Eron shohi Ismoil Safaviy bilan Marv yaqinida jang qildi va halok bo‘ldi. Bu hodisa Shayboniylar davlati uchun og‘ir zarba edi. Xuroson Safaviylar qo‘liga o‘tdi, Movarounnahrga ham xavf tug‘ildi. Aynan shu murakkab vaziyatda Ubaydulla Sulton yuzaga chiqdi. U sulola vakillari orasida eng harbiy faol shaxslardan biri bo‘lib, Buxoro va uning atrofidagi hududlarda mustahkam hokimiyatni tashkil etishga kirishdi.

Shayboniylar davlatining siyosiy tuzilishi va Ubaydullaxon davridagi vaziyat

Shayboniylar davlati ko‘chmanchi o‘zbek an’analari va Movarounnahrning o‘troq davlatchilik tajribasi uyg‘unlashgan holda shakllandi. Boshqaruvning asosiy tamoyili Chingiziylar an’anasiga ko‘ra, hokimiyatning sulola a’zolari o‘rtasida taqsimlanishi, ya’ni ulus tizimi edi. Har bir sulton alohida viloyatni – Samarqand, Buxoro, Toshkent, Hisor, Balx, Xorazm kabilarni – o‘z ixtiyorida saqlagan, o‘z qo‘shini, saroyi va xazinasiga ega bo‘lgan. Buyuk xon esa oliy hakam sifatida sultonlar o‘rtasidagi nizolarni hal qilishi lozim edi.

Bunday tizimning afzalligi – viloyatlarda mahalliy boshqaruvning tez harakatlanishi va harbiy kuchlarning moslashuvchanligi bo‘lsa, kamchiligi – markaziy hokimiyatning zaifligi va sultonlar o‘rtasidagi raqobat edi. Ubaydullaxon hukmronligi davrida ham bu muammo saqlanib qoldi. U Buxoro hokimi sifatida katta mustaqillikka ega bo‘lgan, buyuk xon bo‘lganidan keyin esa boshqa sultonlarning bo‘ysunishiga erishishga urindi, biroq to‘liq markazlashuvga erisha olmadi.

Aholi tarkibi turli etnik guruhlardan iborat edi: o‘zbek qabilalari – shayboniylar, mang‘itlar, qo‘ng‘irotlar, nayman, qiyot, durmon va boshqalar – hamda o‘troq tojik-turkiy aholi. Qabila oqsoqollari – amirlar harbiy kuchning asosini tashkil etgan, ular xon xizmatida bo‘lib, yer in’omlari (suyurg‘ol) olgan. Bu tizim hukmdor bilan amirlar o‘rtasida o‘zaro majburiyatlarga asoslangan edi.

2. G‘ijduvon jangi va Movarounnahrning himoyasi

Shayboniyxonning halokatidan keyin Zahiriddin Muhammad Bobur Safaviylarning harbiy yordamiga tayanib, Movarounnahrga qaytishga urindi. 1511-yilda u Samarqandni egalladi, biroq Eron shohi Ismoilning homiyligi tufayli Safaviylar ta’siri ostida qoldi. Bu holat mahalliy aholining, ayniqsa, sunniy ulamolar va aholining noroziligini keltirib chiqardi. Shia mazhabidagi Safaviylar va ular ittifoqchilarining Movarounnahrga kirishi ijtimoiy-diniy nuqtayi nazardan ham xavfli sanalar edi.

1512-yil noyabrida Buxoro yaqinidagi G‘ijduvon qal’asi yonida hal qiluvchi jang bo‘lib o‘tdi. Safaviylar sarkardasi Amir Najm Soniy (Yor Ahmad Isfahoniy) boshchiligidagi qo‘shin Ubaydullaxon va uning safdoshlari – Temur Sulton, Jonibek Sulton va boshqalar rahbarligidagi o‘zbek qo‘shini bilan to‘qnashdi. Jang natijasida Safaviylar qo‘shini tor-mor etildi, Najm Soniy halok bo‘ldi. Bu g‘alaba Shayboniylarning Movarounnahrdagi hokimiyatini tiklash va mustahkamlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘ldi.

G‘ijduvon jangining tarixiy ahamiyati shundaki, u Safaviylarning Movarounnahrga yurishini to‘xtatdi va Amudaryo chizig‘ini ikki davlat o‘rtasidagi tabiiy chegaraga aylantirdi. Bobur Samarqand va Hisorni tark etib, Kobulga chekindi va keyinchalik Hindistonda o‘z imperiyasini barpo etdi. Shayboniylar esa Movarounnahr hukmdori sifatida o‘z mavqeini saqlab qoldi. Jangdagi g‘alabaning asosiy rahbarlaridan biri sifatida Ubaydullaning obro‘si keskin oshdi.

3. Buxoro hokimi va xonlik taxti uchun kurash (1512–1533)

G‘ijduvon g‘alabasidan so‘ng Ubaydullaxon Buxoro hokimi bo‘ldi va bu shaharni mustahkam markazga aylantirdi. Shayboniylar davlatida hokimiyat tizimi “ulus” (mulk) tamoyiliga asoslangan edi: sulola vakillari viloyatlarni merosiy mulk sifatida boshqargan, oliy hukmdor – “Buyuk xon” esa ular orasida nominal birinchilikka ega bo‘lgan. Dastlab

Samarqandda Ko‘chkunchixon (1512–1530), uning vafotidan so‘ng Abu Said (1530–1533) buyuk xon bo‘lgan. Ubaydullaxon Buxoro hokimi sifatida ularga bo‘ysunsa-da, amalda katta mustaqillikka ega edi.

Shu yillarda Ubaydullaxon Xurosonga qarshi bir necha yurish uyushtirdi. Maqsad Safaviylarning bu viloyatdagi mavqeini zaiflashtirish va Shayboniylar nufuzini tiklash edi. Xuroson – Hirot, Mashhad, Nishopur, Marv kabi yirik shaharlarni o‘z ichiga olgan boy va madaniy jihatdan rivojlangan o‘lka edi. Shayboniylar uchun uni qo‘lda tutish nafaqat iqtisodiy, balki ma’naviy-siyosiy ahamiyatga ega bo‘lgan, chunki Hirot Temuriylar davrida Sharqning madaniy markazi sifatida shuhrat qozongan edi.

1528-yilda Jom yaqinida Ubaydullaxon boshchiligidagi o‘zbek qo‘shini yosh Eron shohi Tahmasp qo‘shini bilan jang qildi va mag‘lubiyatga uchradi. Bu mag‘lubiyat Ubaydullaxon uchun katta saboq bo‘ldi, biroq u Xurosondagi kurashni to‘xtatmadi. Keyingi yillarda u Hirot va boshqa shaharlarni vaqti-vaqti bilan egalladi, lekin Safaviylar yurishlari natijasida ularni uzoq saqlab qola olmadi. Xurosondagi bu kurash ikki davlat o‘rtasidagi uzoq davom etgan harbiy-siyosiy va diniy qarama-qarshilikning bir ko‘rinishi edi.

Bu davrda Ubaydullaxon qozoq xonlari bilan munosabatlarda ham ehtiyotkorlik bilan harakat qildi. Shimoliy chegara xavfsizligini ta’minlash Shayboniylar davlati uchun muhim vazifa edi. Shuningdek, Xorazm viloyatini nazorat qilish ham ustuvor yo‘nalish bo‘lib qoldi, chunki bu mintaqa ham Safaviylarga, ham Shayboniy sultonlariga o‘z ta’sirini o‘tkazishda muhim ahamiyatga ega edi.

Xurosonning ahamiyati va Safaviylar bilan raqobatning mohiyati

Xuroson Ubaydullaxon siyosatida alohida o‘rin tutardi. Bu viloyatning ahamiyati bir necha omil bilan izohlanadi. Birinchidan, Hirot Temuriylar davrida ilm-fan, adabiyot va san’atning markaziga aylangan, uni qo‘lga kiritish hukmdorga katta siyosiy obro‘ keltirgan. Ikkinchidan, Xuroson orqali Eron, Hindiston va Markaziy Osiyoni bog‘lovchi savdo yo‘llari o‘tgan, bu esa katta daromad manbai edi. Uchinchidan, Mashhad va boshqa muqaddas shaharlarning bo‘lishi viloyatni diniy jihatdan ham muhim qilgan.

Safaviylar davlati shia mazhabini rasmiy mafkura sifatida joriy etgan va bu ularning sunniy qo‘shnilar bilan ziddiyatini kuchaytirgan. Shayboniylar esa o‘zini sunniy islom

himoyachisi sifatida ko‘rsatgan. Shu bois Xuroson uchun kurash faqat hududiy emas, balki diniy-mafkuraviy tus ham olgan. Biroq tarixchilar bunday talqinni mutlaqlashtirmaslikka chaqiradilar: ikki davlat o‘rtasida diplomatik aloqalar ham mavjud bo‘lgan, tinchlik shartnomalari tuzilgan va savdo to‘liq to‘xtamagan.

Natijada Xuroson Shayboniylar va Safaviylar o‘rtasida qo‘ldan-qo‘lga o‘tib turgan chegaraviy o‘lkaga aylandi. Doimiy urushlar mintaqa aholisiga og‘ir azob keltirdi: ekinzorlar tashlandi, shaharlar vayron bo‘ldi, ko‘plab olimlar va san’atkorlar Buxoro, Samarqand yoki Hindiston va Eron saroylariga ko‘chib ketdi. Bu jarayon madaniy muhitlarning o‘zaro boyishiga ham, yo‘qotishlarga ham olib keldi.

4. Buyuk xon sifatida davlat boshqaruvi (1533–1539)

1533-yilda Ubaydullaxon Shayboniylar davlatining buyuk xoni etib ko‘tarildi va 1539-yilda vafotiga qadar shu lavozimda qoldi. Uning davrida Buxoro davlatning asosiy siyosiy markaziga aylandi. Samarqand uzoq yillar poytaxt bo‘lib kelgan bo‘lsa-da, Ubaydullaxon Buxoroni o‘z qarorgohi sifatida tanladi. Bu holat keyinchalik davlatning “Buxoro xonligi” nomi bilan mashhur bo‘lishiga zamin yaratdi, ammo bu nom aniq ma’noda ancha keyin keng qo‘llana boshlangan.

Ubaydullaxon markaziy hokimiyatni kuchaytirishga intildi. Shayboniylar davlatidagi ulus tizimi tufayli sultonlar ko‘pincha mustaqil harakat qilar, buyuk xon farmoniga to‘liq bo‘ysunmas edilar. Ubaydullaxon sultonlar ustidan nazoratni kuchaytirishga, qo‘shinni yagona qo‘mondonlik ostida to‘plashga harakat qildi. U bu sohada to‘liq muvaffaqiyatga erisha olmagan bo‘lsa-da, uning urinishlari keyingi hukmdorlar uchun tajriba bo‘ldi.

Iqtisodiy sohada Ubaydullaxon dehqonchilik va savdoning tiklanishiga e’tibor qaratgan. Uzoq davom etgan urushlar aholiga og‘ir yuk bo‘lgan, shu bois soliq tizimini tartibga solish zarurati sezilgan. Manbalarda Ubaydullaxon adolat va shariat qonunlariga amal qilishga intilgani, diniy ulamolar va tasavvuf shayxlari bilan yaqin aloqada bo‘lgani qayd etiladi. Naqshbandiya tariqati peshvolaridan Xoja Muhammad Islom Juybariy kabi shaxslar davlat siyosatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Ubaydullaxon davrida sunniy islom, xususan Hanafiy mazhabi davlat mafkurasining asosi sifatida mustahkamlandi. Bu siyosat bir tomondan Safaviylar targ‘ib qilgan shia

mazhabiga qarshi turish, ikkinchi tomondan mahalliy aholi va ulamolar qo‘llab-quvvatlashini ta’minlash vositasi edi. Biroq shuni ta’kidlash lozimki, Safaviylar bilan kurash faqat diniy emas, balki siyosiy va iqtisodiy manfaatlar to‘qnashuvidan ham kelib chiqqan, savdo yo‘llari ustidan nazorat uchun kurash ham muhim rol o‘ynagan.

Buxoroning shaharsozlik va me’moriy qiyofasi Ubaydullaxon davrida

Ubaydullaxon hukmronligi yillarida Buxoro Shayboniylar davlatining siyosiy va diniy markaziga aylandi. Poytaxt vazifasini bajarishi shaharning ravnaqiga ijobiy ta’sir ko‘rsatdi: bozorlar, karvonsaroylar, hammomlar va madrasalar ta’mirlandi hamda yangilari qurildi. Buxoroning Registon, Poyi Kalon majmuasi va Labi Hovuz atrofidagi hududlar shahar hayotining asosiy markazlari bo‘lib qoldi. Ubaydullaxon davrida qurilgan Mir Arab madrasasi (1530-yillar) Buxoro me’morchiligining eng go‘zal yodgorliklaridan biri sifatida bugungi kunda ham ishlab turibdi va YUNESKO ro‘yxatiga kiritilgan tarixiy markaz tarkibidagi muhim obyektdir.

Madrasa Naqshbandiya tariqatining yirik shayxi Abdulla Yamaniy (Mir Arab) nomi bilan bog‘liq bo‘lib, uning qurilishi xon va shayx o‘rtasidagi yaqin aloqa, shuningdek, diniy ta’limga berilgan e’tiborning ifodasidir. Mir Arab madrasasining ikki gumbazli, ayvonli va hujrali tuzilishi Movarounnahr madrasa me’morchiligi an’analarining davomi hisoblanadi. Uning bezaklaridagi sirlangan koshinlar va yozuv bezaklari o‘sha davr hunarmandlarining yuqori mahoratidan dalolat beradi.

Shuni ta’kidlash joizki, Ubaydullaxon davridagi qurilish ishlari mamlakatdagi nisbiy barqarorlik bilan chambarchas bog‘liq edi. Urushlar va tashqi xavf shahar hayotini izdan chiqarishi mumkin bo‘lgan sharoitda ham xon ma’naviy va madaniy merosni saqlab qolish va rivojlantirishga intildi. Bu esa uning davlat arbobi sifatida faqat harbiy emas, balki madaniy siyosat yurituvchi hukmdor ekanini ko‘rsatadi.

5. Ubaydullaxonning madaniy va ilmiy faoliyati

Ubaydullaxon harbiy va siyosiy faoliyati bilan birga yuksak madaniyatli shaxs sifatida ham tanilgan. U “Ubaydiy” taxallusi bilan o‘zbek, fors va arab tillarida she’rlar yozgan. Uning devoni mavjud bo‘lib, asarlarida diniy-tasavvufiy mavzular, adolat, hayot hikmatlari va shaxsiy kechinmalar aks etgan. Hukmdorning o‘zbek tilida ijod qilishi turkiy adabiy

tilning nufuzini oshirishga xizmat qilgan, bu Alisher Navoiy tomonidan boshlangan an’ananing davomi edi.

Ubaydullaxon xattotlik san’atida ham mahorat ko‘rsatgan. Manbalarda u Qur’on nusxalarini ko‘chirgani, nasta’liq va boshqa xat turlarini mukammal egallagani aytiladi. Uning saroyida shoirlar, xattotlar, musavvirlar va olimlar to‘plangan. Shayboniylar davrida Buxoro kitobat san’ati maktabi shakllandi, bu maktab keyinchalik miniatyura va kitob bezagi sohasida o‘ziga xos yo‘nalish yaratdi. Hirot madaniyatidan kelgan ustalar ham bu jarayonga hissa qo‘shgan.

Me’moriy yodgorliklar orasida Buxorodagi Mir Arab madrasasi alohida ahamiyatga ega. Madrasa 1530-yillarda (an’anaga ko‘ra 1535–1536-yillarda) Ubaydullaxonning ma’naviy ustozi, yamanlik shayx Abdulloh Yamaniy – Mir Arab nomiga qurilgan. Bu bino Poyi Kalon majmuasining tarkibiy qismi bo‘lib, bugungi kunda ham Buxoro qiyofasining ajralmas ramzi hisoblanadi va faoliyat ko‘rsatayotgan ta’lim muassasasi sifatida saqlanib qolgan. Madrasa ilohiyot ta’limining muhim markaziga aylandi va asrlar davomida ko‘plab olimlarni yetishtirdi.

Ubaydullaxon davrida tarixnavislik ham rivojlandi. Shayboniylar tarixiga bag‘ishlangan asarlar, jumladan Muhammad Solihning “Shayboniynoma”si, Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma”si (“Sharafnomayi shohiy”) va boshqa asarlar shu davr siyosiy hayoti, xonlar faoliyati haqida qimmatli ma’lumotlar beradi. Ushbu manbalar bilan birga Zayniddin Vosifiyning “Badoye’ al-vaqoye’” asari ham o‘sha davr madaniy muhitini o‘rganishda muhimdir.

Naqshbandiya tariqati va diniy muhit

XVI asr Movarounnahr ma’naviy hayotida Naqshbandiya tariqati alohida o‘rin tutdi. Bahouddin Naqshband (1318–1389) asos solgan bu tariqat “Dil ba yoru, dast ba kor” (“Dil Allohda, qo‘l ishda”) tamoyili bilan mehnat va ma’naviyatni uyg‘unlashtirishga chaqirgan. Naqshbandiya shayxlari davlat arboblari bilan yaqin aloqada bo‘lib, siyosiy hayotga ham ta’sir ko‘rsatgan. Ubaydullaxon ham bu tariqat vakillarini hurmat qilgan, ularning maslahatlariga quloq solgan.

Hukmdorning diniy e’tiqodi, ayrim manbalarda qayd etilishicha, samimiy va chuqur bo‘lgan. Mirzo Haydar Doglat o‘z asarida uni shariat qoidalariga qattiq rioya qiladigan, Qur’on tilovatiga berilgan hukmdor sifatida tasvirlaydi. Albatta, bunday ta’riflarni manbaning o‘z davri va muallifi qarashlari doirasida baholash zarur. Shunga qaramay, Ubaydullaxon davrida diniy muassasalar – masjid, madrasa va xonaqohlar rivojlangani, vaqf mulklari kengaygani aniq.

Din va davlat uyg‘unligi Shayboniylar davlat mafkurasida muhim rol o‘ynagan. Xon o‘zini “islom himoyachisi” sifatida ko‘rsatgan, ulamolar esa hukmdor hokimiyatini diniy jihatdan qonuniylashtirgan. Shu bilan birga, ulamolar mustaqil obro‘ga ega bo‘lib, ba’zan xonga nisbatan tanqidiy munosabat bildirgan. Bunday o‘zaro munosabat o‘rta asr Markaziy Osiyo siyosiy madaniyatining o‘ziga xos jihatidir.

6. Ubaydullaxonning tarixiy o‘rni va uning merosi

Ubaydullaxon faoliyatini baholashda uning ko‘p qirrali shaxs ekanligini hisobga olish lozim. Birinchidan, u sarkarda sifatida G‘ijduvon jangida Safaviylar xavfini bartaraf etib, Movarounnahr mustaqilligini saqlab qoldi. Agar bu jangda Najm Soniy g‘alaba qozonganida, Movarounnahr uzoq vaqt Safaviylar ta’siriga tushib qolishi mumkin edi. Shu ma’noda Ubaydullaxon xalqimiz siyosiy mustaqilligi va diniy-madaniy o‘ziga xosligini himoya qilganlardan biridir.

Ikkinchidan, u davlat arbobi sifatida buyuk xon bo‘lib, hokimiyatni markazlashtirishga intildi va Buxoroni sulolaning siyosiy markaziga aylantirdi. Uning davrida shakllangan boshqaruv an’analari keyingi asrlarda ham davom etdi. Uchinchidan, u madaniyat homiysi va ijodkor sifatida o‘zbek adabiyoti va islom madaniyatining rivojiga hissa qo‘shdi, Buxoroni ilm-fan va ma’naviyat markazlaridan biri sifatida mustahkamladi.

Shu bilan birga, tarixchilar Ubaydullaxon siyosatidagi qarama-qarshiliklarni ham ta’kidlaydilar. Doimiy urushlar aholiga og‘ir yuk bo‘lgan, Xurosonga qaratilgan yurishlar kutilgan natijani bermagan, ulus tizimi esa davlat birligini to‘liq ta’minlay olmagan. Uning vafotidan so‘ng (1539) sulolada taxt uchun kurashlar yana avj oldi va markaziy hokimiyat qayta zaiflashdi, faqat keyinchalik Abdullaxon II davrida markaziy hokimiyat

mustahkamlandi. Shunga qaramay, Ubaydullaxon Shayboniylar tarixining eng muhim namoyandalaridan biri bo‘lib qoladi.

Ubaydullaxon merosi va milliy g‘oya, ma’naviyat nuqtayi nazaridan

Ubaydullaxon hayoti va faoliyatini o‘rganish bugungi yosh avlod uchun nafaqat tarixiy bilim manbai, balki ma’naviy-axloqiy tarbiya vositasi hamdir. Hukmdorning Vatan mustaqilligini himoya qilish yo‘lidagi qat’iyati, ilm-ma’rifatga hurmati, o‘z ona tilida she’r yozishi yoshlar uchun o‘rnak bo‘la oladi. Milliy g‘oya tushunchasi tarixiy xotira, vatanparvarlik, o‘zlikni anglash kabi qadriyatlarga tayanadi va Ubaydullaxon tarixi bu qadriyatlarning shakllanishida o‘z o‘rniga ega.

Shu bilan birga, tarixiy shaxslarni baholashda xolislik va ilmiy yondashuv talab etiladi. Ubaydullaxon faoliyatida ham yutuqlar, ham xatolar bo‘lgan; urushlar xalqqa og‘ir yuk bo‘lgan, ichki kelishmovchiliklar davlatni zaiflashtirgan. Tarixdan xulosa chiqarish – o‘tmishdagi saboqlarni bugungi kun uchun ibrat qilib olish, hokimiyat birligi, adolat va ma’rifatning ahamiyatini anglashdir.

Ta’lim jarayonida Ubaydullaxon kabi tarixiy shaxslar haqida ma’lumot berishda manbalarga tayanish, turli qarashlarni qiyoslash va talabalarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish muhimdir. Bu esa tarix fanining ta’limiy-tarbiyaviy vazifasini to‘liqroq amalga oshirishga yordam beradi.

Ubaydullaxon davri manbalari va ularni o‘rganishdagi muammolar

Ubaydullaxon faoliyatini o‘rganishda asosiy manbalar sifatida Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanoma” (“Sharafnomayi shohiy”) asari, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”si, Mirzo Haydar Do‘g‘lotning “Tarixi Rashidiy” asari hamda Mutribiy va boshqa mualliflarning tazkiralari hisoblanadi. Shayboniylar saroyiga yaqin bo‘lgan mualliflar xonlarni ulug‘lash yo‘lidan borgan bo‘lsa, Safaviylar tomonidagi yozma manbalarda Ubaydullaxon ko‘pincha dushman sifatida tasvirlanadi. Bu esa tarixchidan manbalarni qiyosiy tahlil qilishni talab etadi.

Tarixshunoslikda Ubaydullaxon shaxsiga nisbatan turlicha baho berilgan. Ayrim tadqiqotchilar uning harbiy yurishlarini, xususan, Xurosonga qilingan hujumlarni Movarounnahr xavfsizligini ta’minlash uchun zarur chora deb hisoblasa, boshqalari bu

yurishlarni mamlakatni charchatgan omil sifatida baholaydi. Mustaqillik yillarida Ubaydullaxon, uning she’riyati va davlat boshqaruvidagi o‘rni haqida xolis tadqiqotlar olib borilmoqda. Shuning uchun manbalarni to‘liq o‘rganish va har bir fikrni tarixiy dalillar bilan tasdiqlash muhimdir.

Ubaydullaxon she’riyati va uning adabiy merosi

Ubaydullaxon nafaqat sarkarda va davlat arbobi, balki o‘z davrining yirik shoiri ham bo‘lgan. U “Ubaydiy” taxallusi bilan o‘zbek, fors va arab tillarida ijod qilgan, devon tuzgan. Manbalarda uning she’rlarida ilohiy ishq, axloqiy pand-nasihat va tasavvufiy g‘oyalar yetakchi o‘rin tutgani qayd etiladi. Ubaydiy she’riyati Alisher Navoiy an’analarining Shayboniylar davridagi davomi sifatida baholanadi.

Xonning o‘zbek tilida ijod qilishi turkiy tilning rasmiy-adabiy mavqeini mustahkamlashga xizmat qildi. Shayboniylar saroyida ilm-fan va adabiyot homiylik qilingan: shoirlar, olimlar, xattotlar va tarixchilar xon saroyida faoliyat yuritgan. Ubaydullaxon Qur’on tilovati va xattotlik san’atiga ham ixlosmand bo‘lgan, deb hikoya qilinadi. Bu uning shaxsida harbiy qudrat va ma’naviy yuksaklik uyg‘unligini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Ubaydullaxon tarixda faqat yurishlari bilan emas, balki madaniyat va she’riyat homiysi hamda ijodkori sifatida ham o‘chmas iz qoldirdi. Uning merosi hozirgi avlodda milliy qadriyatlarga hurmat va tarixiy xotirani saqlash tuyg‘usini tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

Ubaydullaxon davri saboqlari va yosh avlod tarbiyasi

Ubaydullaxon faoliyati yosh avlod tarbiyasida bir necha jihatdan ibratli. Birinchidan, Mamlakat mustaqilligi va hududiy yaxlitligini himoya qilishdagi qat’iyat, G‘ijduvon jangidagi jasorat vatanparvarlik tuyg‘usini mustahkamlaydi. Ikkinchidan, xonning ilm-fan, adabiyot va me’morchilikka homiyligi hukmdor uchun harbiy qudrat bilan birga ma’naviy mas’uliyat ham zarurligini ko‘rsatadi. Uchinchidan, ichki nizolar va taxt uchun kurashlar davlatni zaiflashtirishi mumkinligi haqidagi tarixiy saboq bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Milliy g‘oya va ma’naviyat nuqtayi nazaridan Ubaydullaxon merosi tarixiy xotirani asrash, o‘zbek adabiy tili va madaniyatiga hurmat ruhini tarbiyalashga xizmat qiladi. Tarixiy

shaxslarni baholashda esa bir tomonlama maqtov yoki qoralashdan qochib, davr sharoiti, manbalar va dalillarga tayangan holda xolis yondashish zarur.

Xulosa

Ubaydullaxon (1486–1539) tariximizda sarkarda, davlat arbobi, shoir va madaniyat homiysi sifatida muhim iz qoldirgan. U Shayboniyxon halok bo‘lganidan keyingi og‘ir damlarda G‘ijduvon jangida g‘alaba qozonib, Movarounnahrni Safaviylar tahdididan saqlab qoldi, buyuk xon sifatida Buxoroni davlat markaziga aylantirdi va markaziy hokimiyatni mustahkamlashga harakat qildi.

Uning madaniy faoliyati – o‘zbek va boshqa tillarda ijod qilishi, xattotlik va me’morchilikka homiyligi, ilm-fan ahliga e’tibori – XVI asr Movarounnahr madaniy hayotining rivojiga katta hissa bo‘ldi. Mir Arab madrasasi kabi yodgorliklar bugungi kunda ham Buxoroning bebaho merosi sifatida yashab kelmoqda.

Ubaydullaxon tarixi yosh avlodga Vatan mustaqilligini himoya qilish, ma’rifat va madaniyatga e’tibor berish, davlat birligini saqlash kabi qadriyatlarning ahamiyatini ko‘rsatadi. Shu bois uning hayoti va faoliyatini xolisona va ilmiy asosda o‘rganish, tarix darsliklari va milliy g‘oya targ‘ibotida o‘z o‘rnini topishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Sharq, 2002.
2. Mirzo Haydar Doglat. Tarixi Rashidiy.
3. Hofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma (Sharafnomayi shohiy). 1-kitob. – Toshkent: Fan, 1999.
4. Muhammad Solih. Shayboniynoma. – Toshkent: Fan, 1989.
5. Zayniddin Vosifiy. Badoye’ al-vaqoye’.
6. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965.
7. O‘zbekiston tarixi. Shayboniylar davri. – Toshkent: Fan.
8. O‘zbek davlatchiligi tarixi (qadimgi davrdan XX asr boshlarigacha).